

Б.И. Нұрдәулетова

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар
және инжиниринг университеті, Қазақстан, Ақтау қ.
e-mail: nurdauletova@mail.ru

ТАРҒЫЛ ТАСТАҒЫ ТАҢБАЛАРДЫҢ САКРАЛДЫ МӘНІ

Адам баласы ойлап тапқан қарапайым еңбек құралдарынан бастап күллі өнімдер адамзаттың рухани дүниені сезінуге және санада туындаған дерексіз ұғымдарды бейнелеуге бейімділігін көрсетеді. Көне дәуірлерде тас бетіне қашалған таңбалар осының айғағы.

Тастағы таңбалар, өз уақытында, яғни таңбалау кезінде табиғатқа тікелей әсер ету мақсатында туындаса да, белгілі дәрежеде өнер туындысы санатына кіреді. Аристотельдің ұсынған теориясы өнер атаулының табиғатқа еліктеуден туатынын негіздеді.

Бұл мақаланың мақсаты – Маңғыстау аймағындағы көне рулық таңбалардың сакралды мәнін, олардың сакралды кеңістіктегі қызметін айқындау. Бұндай таңбалардың негізгі бөлігі көне және орта ғасырлардан қалған құлпытастарда, саркофагтарда, қабірусті сандықтастарда және бергі кезеңдердегі сағана тамдар мен күмбез тамдардың қабырғаларында ойылып жазылған петроглифтер мен белгілер түрінде сақталған. Сонымен қатар үлкен кесек тастар мен жартастарда сызылғандары да бар.

Зерттеу барысында концептуалды және семантикалық талдау арқылы Маңғыстаудағы көне оғыздық таңбалардың символдық мәні туралы болжам жасалды. Көне таңбалар туралы зерттеу еңбектердегі мәліметтер салыстырылды.

Зерттеу нәтижесінде таңбалардың меншіктілікті белгілеу, туыстық байланысты анықтау, мемлекеттің рәміздік таңбасы болу, киелі орынға келіп-кетуді білдіру, марқұмның қайтыс болған жерін, қабірін анықтау сияқты киелі ақпарат берумен қатар, жаратылыс, дүниенің тылсым сырлары туралы танымға меңзейтін концептуалды астары бар екендігі туралы болжам ұсынылды.

Түйін сөздер: таңба, оғыз, концептуалды, сакралды, меншіктілік, құлпытастар.

B.I. Nurdauletova

Caspian state university of technologies and engineering
named after Sh. Yesenov, Kazakhstan, Aktau
e-mail: nurdauletova@mail.ru

The sacred meaning of the small stone symbols

All inventions of mankind, from primitive tools to modern sophisticated technologies demonstrate the need of their creators for a figurative understanding of the spiritual world and visual display of abstract concepts generated by consciousness. This is evidenced by the ancient tamga signs carved in stone.

Today we can quite consider tamga signs as works of ancient art, despite their primary functional purpose associated with a symbolic impact on nature. Even in the era of antiquity, the theory proposed by Aristotle substantiated that art is born from imitation of nature.

The aim of this article is to determine the sacred meanings of the ancient generic signs of Mangistau, and the functional features of the sacred space. Most of them have survived in the form of petroglyphs and tamga signs carved on tombstones, sandykta, sarcophagi of antiquity in the Middle Ages, as well as on the walls of saganatams and domed mausoleums of a later period. There are also preserved tamgas, carved on large boulders and rocks.

In the course of the research, the symbolic meanings of the ancient Oguz tamga signs of Mangystau were substantiated through conceptual and semantic analyses. A comparative analysis of information from a number of scientific studies about ancient symbols has been carried out.

As a result of the study, an assumption was made about the following issues: existence in nature of generic signs of conceptual meanings; the sacraments of life; the universe; belonging, generic markings; state symbols; pilgrimage presences and the location of burial.

Key words: tamga, oguz, conceptual, sacred, property, gravestones.

Б.И. Нурдаулетова

Каспийский университет технологий и инжиниринга
имени Ш. Есенова, Казахстан, г. Актау
e-mail: nurdauletova@mail.ru

Сакральные значения тамговых знаков на цветных камнях

Все изобретения человечества, начиная с примитивных орудий труда до современных сложнейших технологий, демонстрируют потребность их создателей к образному осмыслению духовного мира и визуальному отображению абстрактных понятий, порожденных сознанием. Об этом свидетельствуют и высеченные на камне древние тамговые знаки.

Сегодня мы вполне можем рассматривать эти знаки как произведения древнего искусства, несмотря на их первичное функциональное предназначение, связанное с символическим воздействием на природу. Еще в эпоху античности предложенная Аристотелем теория утверждала, что искусство рождается из подражания природе.

Цель данной статьи – определение сакральных значений древних родовых знаков Мангистау, и их функциональных особенностей в сакральном пространстве. Основная их часть сохранилась в виде петроглифов и тамговых знаков, высеченных на надгробных плитах, сандыктасах, саркофагах древности и средневековья, а также на стенах саганатамов и купольных мавзолеев более позднего периода. Также сохранились тамги, высеченные на крупных валунах и скалах.

В ходе исследования были обоснованы символические значения древних огузских тамговых знаков Мангистау посредством концептуального и семантического анализов. Проведен сопоставительный анализ сведений ряда научных изысканий о древних символах.

В результате исследования было выдвинуто предположение о существовании в природе родовых знаков концептуальных смыслов о таинствах бытия, мироздания, наряду с информацией о принадлежности, родовой маркировке, государственной символике, паломничестве и месторасположении захоронения.

Ключевые слова: тамга, огуз, концептуальное, сакральное, имущество, надгробия.

Кіріспе

Дін феноменологиясының негізін салушы, неміс философы Рудольф Отто (1869-1937 жж.)

«Священное» атты еңбегінде: «Сакрально – совершенно иное. Оно духовно, совершенно, самодостаточно, вечно, трансцендентно и сверхчувственно. Оно едино, целостно, неделимо, дано нам априорно. Его бытие выше всякого существования. Оно надличностно и табуируется как высшая ценность» (Отто, 2008: 220), – дейді.

Белгілі дінтанушы, философ Мирча Элиаде киеліліктің қалыпты тіршіліктен мүлдем бөлек тылсым элем екеніне аса мән береді (Eliade, 2017). Жалпы, киелі география (сакральная география) ұғымының ХХ ғасырдың 90 жылдарында ғылыми термин ретінде қалыптасуына украиндық ғалымдар көбірек ат салысты. Шетелдік зертеушілер арасында «сакралды экология» (Berkes, 2008), «география және дін» (Kong, 1990) мәселелері талқылануда. Аталған зертеушілер табиғаттағы ерекше жаратылған географиялық нысандар да өзінің тылсымдығымен, құпия күшімен киелі болып саналады дейді. Қандай да бір трансцендентті ұғымдармен, символдармен, архетиптермен, категориялармен байланысты географиялық кеңістік киелілік мәнге ие болады. Киелілік (сакральность) ұғымы

әр уақытта қасиеттілік (святое) ұғымымен қатар алынып, оның өзі тылсым құпиялылығымен сипатталады.

Қазақстанның сакралды географиясын зерттеумен байланысты еңбектерде тарихи қорғандар мен ежелгі қалаларды, діни құрылыстар салынған киелі орындарды, петроглифтерді сакралды нысандарға жатқызып, олардың белгілі бір халықтың діни, мифологиялық танымында үлкен рөл атқаратыны айтылады (Egolina, 2019: 35-39).

Біздің ойымызша, киелілік, тылсымдық туралы түсінік адам баласы жаратылғаннан бар, ол біздің санамызда түрлі символдарға негізделген ұғым-түсініктер арқылы сақталған. Сондай киелі сипаты бар нысандарға ежелгі адамдардың қолымен тастарға қашап не ойып жазылған таңбалар да жатады.

Адамзат қоғамында таңбаның маңызды ақпараттық, логикалық, мәдени, рухани қызмет атқарғанына сан дәуірлердің белесін асып, бұл күнге дейін жеткен көне жәдігерлер куәлік етеді.

Семиотик Ю.Лотман: «Таңбалар түрлі қуатпен әсер ету қабілетіне ие» (Лотман, 2019: 12), – деп таңба атаулының адамзат өміріндегі маңызды орнын сипаттап жеткізген.

Тарихи әрі ғылыми мәліметтерге сүйенсек, адамзат тарихы таңбаланған ең алғашқы де-

рек Франциядағы Перигё қаласына жақын орналасқан Ласко үңгірі қабырғаларындағы «Аңшылық» атты сурет екен. Бұл таңба-сурет, ғалымдардың пікірінше, біздің ғасырымыздан қырық екі мың жыл бұрынғы адамзат санасының өркендеуін танытады.

Материал және әдістер

Түркі тайпаларының құлпытастарға, жартастарға бәдізделген рулық, тайпалық ен-таңбаларының арғы төркіні де тас, қола дәуірлеріндегі адамдардың табиғат, қоршаған орта, жаратылыс туралы магиялық сенім-нанымдарынан шыққан осындай символдық таңбалар мен белгілер екені сөзсіз.

Алдымен *таңба* сөзінің этимологиясына үңілсек, қазіргі тілімізде *таңба* «белгі, дақ» деген мағынада қолданылады. *Таңба* сөзіне түбір болып тұрған *таң* сөзінің тағы бір синонимдік мағынасы «біреуге бір нәрсені таңу, меншіктеу, жапсыру». Мысалы, біреудің айтқан сөзін екінші біреу айтты деп, соған еріксіз таңу. Сонда *таңу* сөзінің түпкі мағынасы «меншіктілік» ұғымымен байланысты болып шығады. Сондай-ақ, басқа да түркі тілдерінде қолданылатын *тамга* варианты туралы Р.Х.Керейтовтің «Этническая история ногайцев» еңбегінде: «Слово тамга бытующее в ногайском языке, восходит к древнетюркскому слову ТАМГЪА и обозначает «печать», «отпечата-ток» (Керейтов, 1999: 90), – деп түсіндіріледі.

Таңба (тамга) туралы зерттеу еңбектерде таңбаның ең алдымен ірі тайпалар мен одан тараған рулардың аталық белгісі, кейіннен мемлекеттік елтаңбасы, мемлекет басындағы хандар мен қағандардың билік дәрежесін танытатын белгісі болғандығы көрсетіледі. Р.Х.Керейтовтің жоғарыда аталған еңбегінде бағзы түркілерде мемлекеттің тамғасын ұстайтын арнайы тамғашылардың болғандығы айтылады (Керейтов, 1999: 90). Тамғашы тұлғасының көне түркі бітіктастарындағы мәтіндерде «мөрші» мағынасында қолданылғандығы Д.Қыдырәлин мен Ғ.Бабаярдың еңбегінде айтылады (Қыдырәлин, 2015: 10). Көне түркі тіліндегі *тамғашы* сөзін «тасқа (құлпытас, балбалтастарға) таңба салушы, шебер» деген мағынада да түсінуге болатын сияқты.

Таңбалар түркі халықтарының өмірінде этносаияси, мемлекеттік қызмет атқарумен қатар әлеуметтік шаруашылық қызмет үшін де пайдаланылған. Ең бастысы рудың, тайпаның, жеке адамдардың ірі қара малдарын ажырату үшін де таңбалар пайдаланылған, олар, біздің ойымыз-

ша, ен-таңба деп аталған. Себебі малдың (ұсақ және ірі қара малдың) құлағына түрлі формада тіліктер жасап, ен салады, ірі қара малдың жамбасына, арқасына таңба басады. Сондықтан ен және таңба сөздері малға байланысты айтқанда қосарланып қолданылады. Қазақта жеке отау болып шыққан ер балаға «енші беру» рәсімі оған тиесілі малға бөлек ен салу салтынан шықса керек. Қазақ тіліндегі «тайға таңба басқандай» тіркесі таңбаның төрт түлік малмен, соның ішінде жылқымен, байланыстылығын танытады.

Тасқа басылған таңбалар қандай да бір рудың, тайпаның, халықтың меншігіндегі жердің шекарасын анықтаса, мөр ретінде олар мемлекеттік билікті білдіреді. Геральдикалық таңбалар әскери мақсатта, әулеттік меншікті таныту үшін қолданылса, бұйымдарға басылған таңбалар сол заттың шыққан жерін, сапасын белгілейді екен (Osawa, T. 2010: 341)

А.Е.Рогжинский, Д.В.Черемшиннің зерттеулеріне сүйенсек, түркі халықтарының көне және ортағасырлардағы таңбалары Прибалтикадан Каспий теңізіне дейінгі, Алатаудан Тянь-Шань, Памир-Алтай тауларына дейінгі кең байтақ кеңістікте тарихи-мәдени ескерткіштердің жылжымалы және жылжымайтын түрлерінде: жерлеу орындарындағы құлпытастарда, кесенелерде, балбалдарда, ежелгі тұрақтардағы жартастар мен тастарда петроглифтер, таңбалар жиынтығы түрінде кездеседі (Rogozhinsky, 2010: 48).

Сондай-ақ, З.Самашев, Н.Базылхан, С.Самашев «Көне түрік таңбалары» еңбегінде көне түрік таңбаларының жоғарыда аталған нысандардан да басқа атақты бекзат тұлғаларға арналған бәдіздерге, зооморфтық мүсіндерге, балбал-меңгірлерге қашап түсірілгендігін атай келіп: «мұның барлығы аталмыш жәдігерлердің сакралдық әрі семиотикалық мағынасының бар екендігін көрсетеді» (Samashev, 2010: 6-7), – деп жазады.

Сонымен, таңбалар мемлекеттік басқарудан бастап жеке адамдардың, от басының меншігін, қоғамдағы орнын анықтайтын, ең соңында дүниеден өткенде де тірілерге, кейінгі ұрпаққа оның жатқан жайын танытып тұратын қабірлік белгі қызметін де атқарған. Соған сәйкес түркі халықтарының рулық, тайпалық таңбалары қару-жарақ, үй бұйымдары, киімдер, мемлекеттік монеталар, елтаңба, құлпытастарда таңбаланып, кейінгі ұрпаққа жетті.

Таңбалардың шығу тарихы туралы деректерге зер салсақ, әрбір ру-тайпа таңбаларының астарында қандай та бір тылсым таным, түсінік жатқанын аңғарамыз.

Ногай және басқа да кавказ халықтарының таңбаларын салыстыра қарастырған Р.Х.Керейтов таңбалардың бірқатарының ру-тайпалардың атауымен бірге белгілі бір зат-бұйым атауларымен сәйкесетінін жазады: «эргенек – решетка, шаужей – недоуздок, бағаналы – столб, куюскан – подхвостник, ашамайлы – седло верблюда, ай – луна, шоккиш – молоток, шьмиш – ковш» (Керейтов, 1999: 126). Сондай-ақ, енді бірқатар таңбалар орхон-енисей жазбаларындағы әріптермен, кейбіреулері араб графикасындағы әріптермен сәйкеседі.

Таңбалардың *арқар (қошқар), бөрі, құлып, ай, күн, қаз (қазаяқ), тауық (тауық тырнақ), көз, дуа, жылан (айдаһар), тұмар* тотемдерімен берілуі сол тайпа не ру аталары туралы көне замандардағы сакралды ұғым-түсініктермен байланысты болса, *оқ (он оқ), қылыш, бағана, ырғақ, балға, шөміш, орақ, тарақ, қайшы (қайынышы), ашамай, бесік* т.б. қару-жарақ пен құрал-сайман, бұйым атауларымен келетін таңбалар оны иеленген ру-тайпалардың кәсібіне, олар туралы сырт рулардың көзқарастарына қатысты болса керек. Бұның өзі рулық-тайпалық таңбалардың негізі көне дәуірлердегі таңба белгілердің магиялық қызметімен байланысты пайда болғанын көрсетеді. Зерттеушілердің айтуынша, арқар не қошқар мүйіз дәулеттің, сәнсалтанаттың, көбеюдің символы. Ай мен күн Евразия халықтарының танымында ежелден магиялық, символдық мәнге ие. Таңбалардың магиялық астары неғұрлым тәңірлік танымда қалып қойған алтай, тува, хакас халықтарында барынша өзінің бағзылық сипатын сақтаған.

Зерттеуші А.Ч.Тюлюш алтай, тува, хакас түркілерінде тайпалық таңбалар *айқыш (крест), ай (жарты ай, екі жарты ай, бүтін ай), күн, корыто (теспе), жебе, сулық (удила), қой мүйізі, қошқар, қазаяқ (свастика), айыр (тризубца), мұртты ромбиктер (ромбик с усамы), жылан таңба, құс таңба, зооморфты, антропоморфты таңбалар (жылқы таңба, кісі таңба), қысқаш, қайшы, дога, қамшы, подкова, балға* түрінде келетінін баяндайды. Сонымен бірге басқа түркілерде кездесе бермейтін «шере» таңба – хандар мен қағандардың билігін, мемлекеттің тәуелсіздігін бейнелейтін символға ие. Автор *крест* таңба – әлемдік кіндік, *үштісті айыр* – мемлекеттің шексіз билігі, *қошқар мүйіз* – береке, көбею, *свастика (құстаңба)* – шексіздік, қозғалыс, *жебе* – Ұмай Ананың құдайлық атрибуты, *қоршалған жебе* – қорғаныс (зұлым күштерден) т.б. деп символдық таңбаларға талдау жасайды.

«Прослеживая эволюцию тамги, следует отметить, что в XVIII–XIX вв. у народов Саяно-Алтая она претерпела значительные изменения, и постепенно родовые тамги превращаются в аальные, сумонные и фамильные. В дальнейшем тамги являлись отражением социальной организации общества» (Тюлюш, 2016: 162). Сондай-ақ автор алтай, тува, хакастарда XX ғасырда рулық таңбалардың толық жойылғандығын жазады.

Таңбалар концепциясы туралы ғажайып ғылыми еңбектің авторы Тайжан Досановтың пайымдауынша, Көк Тәңірінің елі – Түркілерге таңба таратқан – Оғыз қаған. Оғыз қағанның өзі нұрдан жаратылған. Пішін Руналық концепциясы бойынша, Көктің таңбасына ие болмаған этникалық топ Көк түріктің еліне жатпайды (Досанов, 2009:71). Яғни көк түрікке жататын барлық тайпалар мен тайпалық одақтардың жеке таңбалары бар. Р.Х.Керейтов аталған еңбегінде ногай халқында: «Тамағыңа болып, тамғаньды йойытпа!» (Керейтов, 1999: 90), – деген мәтел бар деп жазады, оның мағынасы: «Құлқыңа бола таңбанды, яғни тегінді сатпа!» дегенді білдіреді. Бұл – түркі халқы үшін таңбаның қандай деңгейде киелі екенін танытса керек.

Түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының да этногенезін анықтауда тайпалық-рулық таңбаларды зерттеудің маңызы зор. Түркі тайпаларының этникалық құрамы туралы еңбегінде Н.Аристов түркі тайпаларының саяси тарихында ру аттары мен таңбалардың маңызды орын алатынын айта келіп: «Вследствие этого родовые тамги, а – особенно когда они будут собраны и изучены у возможно большего числа тюркских племён и народностей, сохраняющих кочевой образ жизни и родовой быт, – могут служить весьма важными указателями этнического состава племён и родов» (Аристов, 1896: 286), – деп жазады.

Тайпалық таңбалардың зерттеліп, хатқа түсу тарихын зерттеушілер XI ғасырдағы Махмұт Қашқаридің «Диван лұғат ит түрік», Рашид ад-Диннің «Жамиат ат тауарих», Әбілғазы Баһадүрдің «Шежіре и түрк», Өтеміс қажының «Дафтар и Шыңғыс наме» еңбектерімен байланыстырады (Самашев, 2020 а : 71; Ажигали, 2001: 250;). Ал таңбалардың ғылыми айналымға түсе бастаған тұсы орыс миссионерлерінің қазақ жеріне алғаш зерттеу жүргізе бастаған XVIII ғасырдан басталса керек. Бұл жөнінде Рогожинскийдің мына пікірін келтірсек те жеткілікті:

«Родоплеменные знаки казахов, исследование которых продолжается уже более 200 лет,

принято считать хорошо изученными: фиксация их в оренбургских степях и в Прииртышье началась ещё в конце XVIII в., и к середине XIX столетия была выполнена систематизация тамг Младшего жуза, собраны сведения о тамгах основных племён Среднего жуза, а после вхождения юга Казахстана в состав Российской империи в последней четверти XIX в. началась регистрация тамг Старшего жуза» (Рогожинский, 2010: 101). Демек, қазақ халқының рулық құрамын, этногенезін, этнографиялық ерекшелігін зерттеу үшін олардың рулық таңбасын зерттеудің жақсы нәтиже беретінін орыс миссионерлері жақсы түсінген.

Осы мақалада Рогожинский қазақтардың рулық таңбаларының зерттелуі туралы:

«Этнография и письменные документы XIX – начала XX в. содержат большое количество примеров функционального применения казахами своих родоплеменных знаков, однако комплексного изучения в хронологическом и историко-географическом аспектах эти свидетельства пока не получили. Поэтому остаются нерешёнными вопросы, связанные, например, с условиями предъявления общеплеменных и родовых тамг, сосуществования нескольких знаков одних и тех же родовых подразделений, хронологические и ареальные особенности начертания тамг и др.» (Рогожинский, 2010: 101), – деген орынды пікір айтады.

Қазақтың рулық таңбалары бейнеленген жерлеу орындары мен таңбалы тастар Қазақстанның бірнеше жерінен анықталып, зерттеу нысаны болуда. Әсіресе, Маңғыстау мен Үстірттегі пантиондар мен таңбалы тастардағы рулық ентаңбалар тарихшылардың, археологтардың, мәдениеттанушылар мен өлкетанушылардың назарын өзіне аударуда. Маңғыстау таңбалары туралы С.Әжіғалидің, З.Самашевтің, Т.Досановтың, С.Самашевтің, Б.Төлегеннің және жергілікті өлкетанушылардың еңбектерін ерекше атауға болады.

2020-2021 жж. «Маңғыстау аймағындағы сакралды мәтіндердің концептуалды кеңістігі» тақырыбындағы ғылыми жоба аясында бірнеше экспедиция ұйымдастырылған болатын (Ғылыми жетекшісі – Б.Нұрдәулетова). Экспедиция барысында Сейсем Ата пантионы, Қараман Ата, Масат Ата, Қамысбай Ата, Қарағашты әулие, Қосмола, Жиделі, Ман Ата, Долы Апа, Бектемір Баба, Жыланды, Шейх Ата қорымдары және Таңбалы сай (Қара қабақ) аумағында барлығы 68 таңба, екі түрлі «вавилон» кестесі (Досанов,

2009: 31) суретке түсірілді. Олардың қатарында әлі анықталмаған таңбалар да бар.

Таңбаларды зерттеу барысында Маңғыстаудан анықтаған оғыз таңбалары жалпы таңбалар туралы еңбектердегі мәліметтермен салыстырылды, оғыз тайпаларының қазақ халқының этногенезін қалыптастырудағы рөлі, Маңғыстауды мекендеген тайпалар, оғыздардың Маңғыстауға келуінің тарихи уәждері туралы ғылыми еңбектерге талдау жасалынды, түркі халықтарының өмір-тіршілігіндегі және рухани танымындағы таңбалардың атқарған қызметі туралы пікірлер қарастырылды, таңбалардың магиялық, символдық мәніне концептуалды талдау жүргізілді.

Зерттеу барысында анықталғандай, қазақ даласында таңбаға ұқсас белгілер б.з.д. I мыңжылдықтан бастап белгілі бола бастаған. Таңбалар жиынтығын кейде «тас энциклопедия» деп те атайды. Қазақстанда Маңғыстау облысы осындай таңбалы тастардың көптігімен ерекшеленеді. Экспедиция мүшелерінің бірі – Б.Төлеген ұзақ жылдар бойы Маңғыстаудағы таңбалы тастар мен петроглифтерді зерттеумен айналысады. Оның көрсетуінше, ескерткіштерде кездесетін негізгі таңбалардың ең көнесі сармат тайпаларына, ал берісі оғыз және қазақ тайпаларына тиесілі. Қазіргі таңда облыс аумағында 13 таңбалар жиынтығы табылып отыр. Таңбалардың ауқымына қарай, олардың бесеуі ірі көлемде, сегізі шағын көлемдегі таңбалар жиынтығы.

Қабіртастардағы таңбалар, негізінен, жерленген адамның тегін (тайпасын, руын) білдіру үшін салынса, сағана тамдардың қабырғаларындағы таңбалар жерленген адамға (әулиеге) зиярат етіп келушілердің ру-тайпасын да білдіреді. Қабіртаста марқұмның аты-жөні, руы, қайтқан жылы жазылмай, оның тегін білдіретін бір ғана таңба болуы мүмкін. Мысалы, Ман Ата, Бектемір Баба, Қостам қорымындағы көне құлпытастарда көрнекті етіп ру-тайпалық таңбалар ғана салынған (1-сурет).

Келесі бір құлпытастарда ру-тайпалық таңбалар марқұм туралы араб графикасымен жазылған мәліметтермен қатар берілген (2-сурет). Қосмола қорымындағы бір күмбезтамда 24 түрлі тайпалық таңба бар (3-сурет).

24 таңбаның шамамен 11 таңбасы оғыз тайпаларына (ішінара қазақтың Кіші және Орта жүз руларына да ортақ) тән десек, қай тайпа не рудың таңбасы екені белгісіз таңбалар да кездеседі (4-сурет).

1-сурет – Оғыз-қыпшақ таңбалары салынған құлпытастар

2-сурет – Жазу: «Исімі Махубқожа ибн Садырқожа» және күнтамба

3-сурет – Қосмола қойылымындағы 1-күмбезтам. Экспедиция мүшесі профессор Ж.Артықбаев. Тамның ішкі, сыртқы қабырғаларындағы таңбалар

4-сурет – Қосмола күмбезтамының сыртқы қабырғасындағы және құлпытастардағы жұмбақ таңбалар

Қосмола күмбезтамы Х-ХІІ ғасырға жататын сәулет ескерткіші ретінде тіркелген. Олай болса, күмбезтам қабырғасындағы таңбалар бір уақытта, бір кезеңде салынбаған, әр дәуірде белгісіз әулиеге зиярат етушілер немесе бас сауғалаған жолаушылар өз қолтаңбаларын қалдырып отырған.

Тайпалық таңбалар кейде суреттермен аралас немесе түрлі фигуралармен безендіріліп те беріледі. Ондай кезде таңба немесе сурет екенін ажырату қиындық тудырады (5-6-7-суреттер).

Күмбезтам қабырғаларында марқұмның дүниеден қайтқан жылы мен аты-жөні араб графикасымен жазылып, бірнеше тайпалық таң-

балар мен идеограммалар (ашық алақан, арқар, айғыр) аралас берілуі мүмкін (8-сурет).

Маңғыстаудағы Қарақабак сайында (Таңбалы сай) жартасқа бедерленген 42 түрлі таңба бар екені анықталды. Оның ішінде оғыз тайпаларынан: *байындыр*, *аусар*, *қызық*, *шәуілдір*, *қарабөлік*, *имур*, *қайы*, *салур*, *қарқын*, *баят*, *дөгер*, *бектілі* таңбалары кездеседі.

ІХ-ХІ ғасырларда Маңғыстауды мекендеп кеткен оғыз тайпаларының тарихи іздері топонимдерде, жерлеу кешендерінде, фольклорда, тілдік реликтілерде сайрап жатыр. Ал оғыз тайпаларының таңбалары Маңғыстау мен Үстірттегі бағзы жерлеу орындарында, таңбалы тастардың бетінде кездеседі.

5-сурет – Күмбезтам қабырғасындағы таңбалар және суреттер (Масат Ата)

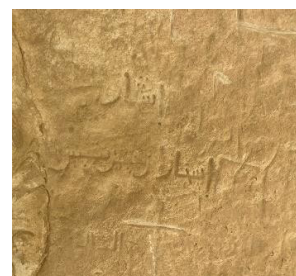
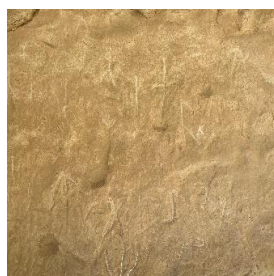
6-сурет – Құлпытастағы қошқар мүйізбен көркемделген салур таңбасы (Долы Апа)

7-сурет. Күмбезтам қабырғасындағы қылыш таңба (Масат Ата)

8-сурет – Жазу: «1217. Исмухамед Қуашұғлы» және түрлі тайпалық таңбалар мен суреттер (Масат Ата)

9-сурет – Қарақабақ сайындағы (Таңбалы тас) көне таңбалар

Бұл таңбалардың Маңғыстауды мекендеген түркі тайпаларының арғы тегінен, қазіргі түркі халықтарының генетикалық туыстығынан хабар беретіні сөзсіз. Таңбалардың өзін негізгі және қосымша таңбалар ретінде қарастыруға болады. Негізгі таңбалар бастапқы рудың белгісі, олар барынша қарапайым болып келеді және көптеген руларда қайталанып отыруы мүмкін. Таңбалардың ұқсастығына қарап, тайпалардың туыстық негізін анықтауға болады. (G. Khabizhanova, 2018).

Біз осы мақаламызда Маңғыстаудағы көне оғыз тайпаларына тән таңбаларға тоқталамыз.

Әдебиеттерге шолу

Маңғыстау тарихи ескерткіштерін түбегейлі зерттеумен айналысқан С.Е.Әжіғали

«Маңғыстау мен Үстірт ескерткіштері» еңбегінде Маңғыстау және Үстірт сәулет ескерткіштеріндегі таңбалар кешенінің ортағасырлық және жаңа уақыттағы көшпенділердің этникалық тарихы жайында жүйелі білім беретін құнды ақпарат көзі екендігін айта келіп: «Көп жылғы зерттеулер ертедегі оғыздардан шыққан тайпалар, ортағасырлық түрікмендер тайпаларының және қазақтың Кіші жүзінің рулық белгілерінің

хронологиялық реттілігінің үш жүйесін анықтады» (Azhighali, 2014: 428), – деп жазады.

3. Самашев, Н. Базылхан, С. Самашевтің «Көне түрік таңбалары» еңбегінде Үстірттегі Бәйте-з ғибадатханасындағы «сармат (дахо-массагет)» таңбаларының зерттелуі, ол туралы болжамдар (көне түрік бітігінің таңба-әріптері, сақ жазуының белгілері) туралы тоқтала келіп, ғибадатханадан табылған балық, либиринт, кейбір адам бейнесі мен жылан секілді бейнелерге әлі де терең талдау жасау қажеттілігі, жалпы ескерткіштегі таңбалардың хронологиялық межесі, этникалық тегі, тіпті таңбалар мен графиттер секілді белгілеріне талдаудың аса өзектілігі (Samashev, 2010: 19-26) айтылады. Сондай-ақ, осы еңбекте ромбы, үш тісті тарак, жылан, құс аяқ таңбалар туралы қызықты мәліметтер келтірілген (Samashev, 2010: 77-91). Еңбек авторларының пайымдауы бойынша, осындай ромбы іспетті таңбалар «бірінші» түрік қағандығы кезіндегі Гидинбулаг ғұрыптық кешенінде, Күлтегін, Тонықұқ ғұрыптық кешені құрылыс бөліктерінде кездеседі (Samashev, 2010: 57). Осындай ежелгі адамдардың және көне түркілердің киелі ойлау дүниесін танытатын жұмбақ таңбалардың Маңғыстау мен Үстірттен де кездесуі алдағы зерттеулер үшін қызықты тақырып болуы керек деп ойлаймыз.

Маңғыстаудың мыңжылдық тарихын жазуға ден қойған танымал тарихшы Әнес Сарай М. Қашқари, Әбілғазы Баһадүр, Рашид ад-Диннің тарихи еңбектеріндегі мәліметтерді шежірелік, фольклорлық, тарихи деректік мәліметтермен саралап, түркі тайпаларына таңба таратқан Оғыз қаған баласы Күн хан туралы баяндайды. Зерттеуші: «Ата өсиеті бойынша Оғыз қағаннан кейін үлкен ұлы Күнхан таққа отырды. Оның кезінде көшпенділік қоғамының өзіне тән салт-дәстүрлері пайда болды. Күнхан әр рудың таңбасын, киелі құсын, той-жиын қонағасыдағы сыбағалы мүшесін белгіледі» (Сарай, 2021: 134), – дей келіп, «Таңба үлестірген ұлы құрылтай оғыздардың ата қонысы Ұлытау мен Кішітауда болды» (Сарай, 2021: 134), – деп, оқиғаның тарихилығын нақты жер атауымен дәйектей түседі. «Руларға таңба беру – рулық меншіктің қалыптасуына жағдай тудырды. Әр ру өз таңбаларын меншікке берілген жайлау, қыстауларының жартастарына, жол бойындағы бағандар мен ағаштарға басты, малдарын, дүние-мүлік, асыл қазыналарын таңбалады, рулық

тудың басты бедері де рулық таңба болды» (Сарай, 2021: 135).

Күн хан әр рудың таңбасымен бірге киелі құсы мен қонағасыда тартылатын сыбағалы жілігін де белгілеп берді. Міне, қазақ халқында құсты кие тұту, қолға ұстап бағу, құспен саятшылық құру Күн ханнан қалған жоралғы екен. Ал қазақ халқы әлі де берік ұстанып келе жатқан қонаққа лайықты жілігін салып, арнайы табақ тарту салты да бізге Оғыз қағаннан жеткен қасиетті үрдіс екені сөзсіз.

Маңғыстауға оғыздардың алғаш келе бастаған тарихы біздің тақырыбымыз үшін маңыздырақ болғандықтан, Ә. Сарайдың аталған еңбегіндегі тарихи мәліметтерді өз сөзімізбен қысқаша баяндап береміз.

Зерттеушінің мәлімдеуі бойынша, ерте ортағасырларда Маңғыстауды мекендеген адақтар немесе дах-дайлар Хазар хандығына бағынып, оның әскер қызметіне тартылып, екінші бөлігі Бірғыз бойындағы Адэ ұлысына топталған жылдары Маңғыстау түбегінің халқы азайып, далалық аймақтары босап қалады да, бос кеңістікті оғыздар иемденеді. Қытайдың «Үш патшалық» дәуірінде жазылған «Вэй люе» еңбегінде оғыздарды динлиндер деп атап, олардың өзін ақ және қызыл динлиндер деп бөлген. Бұлардың өз атауы ғұздар еді. Құрбанғали Халидтің «Тауарих Хамса» еңбегінде ғұз қытайша «қызыл сақалдылар» дегенді білдіреді. Себебі ғұздардың сыртқы кейпіндегі ерекшелік – олардың қызыл-күрең сақалдары болған. Алтайдың Пазырық, Шығыс Қазақстанның Берел патшалық бейіттерінен табылған тұрмыстық заттар: қылыш қынаптары, кісе белбеулер, қыш құмыралар, қарулар мен қалқан, сауыттар – бәр-бәрі қызыл сырмен сырланған. Осылар ғұздардың мұралары. Яғни ғұздардың түстік символдары – қызыл түс болған. Осы қауым ІХ ғасырдың орта тұсында Маңғыстау топырағына аяқ басады. «Қорқыт-Ата» кітабының мәлімдеуінше: олар сырт оғыз атанған, яки жалпылама атаулары Бозоқ болған. Бозоқ тайпалары б.з.б. 3 мыңыншы жылдары жасаған Оғыз-қаған қалыптастырған тәртіп бойынша: Оғыз елінің терістік-батысын қоныстанған және оң қол оғыздар атанған. Олардың рулары – *қайы, баят, алқараүйлі, қараүйлі, языр, дүкер, дудұрға, жапарлы, аусары, кырық, беделі, қарқын*.

922 жылдың ақпан айында Бұлғарларды мұсылмандыққа өткізуге аттанған атақты араб

миссионері Ибн-Фадланның жолжазбасында: «Көп ұзамай эль Гуззия деген түрік тайпасының жеріне іліктік» (Ибн-Фадлан, 1939), – деп жазып отырғаны Маңғыстау мен Үстірт жерінен кездескен осы сырт оғыздар, яғни ғұздар болуы керек (Сарай, 2021: 135)..

Сөз болып отырған зерттеу еңбекте автор Маңғыстауды жайлаған тайпалар, олардың саяси, рухани қалыптасу тарихына қатысты бірнеше құнды деректер айтады. Соларды санамалап, жүйелеп айтсақ, төмендегідей.

1. Оғыздар екіге бөлінген: ішкі оғыздар – оғыздар, сыртқы оғыздар – ғұздар. Сыртқы оғыздар, яғни ғұздар Балқаш көлі мен Қарақұм аралығынан Маңғыстауға IX ғасырда, ішкі оғыздар Сыр бойынан Маңғыстауға XI ғасырда келген. Оғыздар мұсылман дінін қабылдаған, ғұздар әуелі тәңір, кейіннен манихей дінінде болған. Оғыздар мен ғұздардың мәдени-танымдық іздері Маңғыстау ескерткіштерінен анық байқалады. Ғұздар тұтынған ыдыстарын, тұрғызған ғимараттарының ішін қызыл сырмен сырлаған. Маңғыстауда 50-60 жылдарға дейін ішін қызыл сырмен сырлаған жерасты мешіттері болған, кейін қызыл бояулар өшірілген. Сондай-ақ қазірге дейін жерасты мешіттерінің михрабтысы мен михрабсызы кезек алмасып, жиі ұшырасады. Олардың михрабсызы ғұздардікі де, михрабтысы оғыздардікі. Сондай-ақ, «қошқар тас» бейіттер ғұздарға, «қой тас» бейіттер оғыздарға жатады.

2. Ғұздар келгенге дейін Адақ түбегін (Маңғыстауды) адақ түріктері деген атпен белгілі тайпалар қоныстанған. Ғұздардың қысымынан ата қоныстарынан кеткен «манғышлақ» атанған байырғы адақ түріктері Үстірттің оңтүстік бөктерлерінде Адақ, Тірсек, Балқан, Дәукескен қалаларының іргесін көтеріп, жүз жылдай Хорезмнің батыс аймақтарында ғұмыр кешкен. XI ғасырдың орта тұсында ғұздар батыс өлкелерге ауғанда маңғышлақтар ата қоныстарына қайтып оралған.

3. Сыр бойы оғыздарының Маңғыстауға келіп қоныстанғаны қабырғастардағы рулық таңбалармен анық дәлелденеді. Әсіресе *баяндыр* мен *салырдың* рулық таңбалары жиі ұшырасады. Және таңбалардың дені «қой тас» белгілерінен ұшырасады.

4. Ерте ортағасырлық Маңғыстау тарихын жасасқан оғыздың оң қанаты – ғұздар 12 тайпа,

сол қанаты оғыздар – 12 тайпа, барлығы 24 тайпа деп шежіреленеді. Махмуд Қашқари тізімде – 22 тайпаны нақты атап, қалған екеуін халадж деген. Атап айтқанда мыналар: *қынық, қайығ* (дұрысы қайы), *баяндыр, ыва/йыва, салгур, афшар* (аусары), *бекделі, бүгдүз, баят, язгыр, эймюр* (айбүйір), *қарабелөк, алқабелөк, индір, юрегир, тутурқа, алаюнтылы, тюгер, беченек, чувалдар, чебни, шаруکلуг және екі халадж* тайпасы. Ал Рашид ад-Дин 24 тайпаның толық тізімін және әрқайсысының рулық таңбаларын берген, олардың барлығы Маңғыстау құлпыстары, қошқартастары, қойтастары, сандықтастарында көрініс табады (Сарай, 2021: 128-130).

Ғалым А.О.Кошимова қазақ халқының этникалық тарихындағы оғыздар туралы ғылыми мақаласында қазақтың үш жүзінің де этникалық қалыптасуына оғыздардың үлкен ықпалы болғандығын, X ғасырларда оғыздардың Арал, Каспий маңын жайлағандығын тарихи деректермен дәлелдейді. Сондай-ақ, зерттеуші түркі халықтарында кездесетін ай таңбасының Оғыз қағанның ұлы Аймен байланысты сакралды мәні бар екеніне назар аударады (Koshymova, 2017).

С. Самашев «Оғыз таңбалары» атты мақаласында оғыздың 24 руының таңбасын көрсетіп, түрлі деректерде келтірілген оғыз таңбаларының ұқсастығы мен айырмашылықтарына талдау жасайды (Самашев, 2020 б:119-123). Ғалымның дерегі бойынша *қайы, баят, додырға, афшар, қызық, қарқын, байындыр, жауындыр, шебни, салур, игдир* – 11 рудың таңбасы Маңғыстаудан табылған. Сондай-ақ С.Әжіғалидің жоғарыда аталған еңбегінде ертедегі маңғыстаулық ескерткіштерде XII-XV ғасырлардағы *салор, чоудор, байындар, игдыр* және басқа да тайпалардың белгілері табылатыны, олардың М.Қашқари, Рашид ад-Дин еңбектерінде келтірілген «Оғыз балалары» таңбаларымен жақсы сәйкесетіні айтылған (Azhigali, 2014: 428).

Нәтижелер мен талқылау

Біз төменде осы мәліметтерді негізге алып, оны өз деректерімізбен толықтыруға тырыстық. Экспедиция материалдары бойынша *қайы, баяндыр, қызық, салор, қарқын, баят, аусар, қараүйлі, шебни, егдір, языр, жауындыр, дөгер, бекделі, ива, қараүйлі* тайпаларының таңбалары тіркеуге алынды (10-26-суреттер).

10-сурет – Қайы тайпасының таңбасы

11-сурет – Баяндыр тайпасының таңбасы

12-сурет – Қызық тайпасының таңбасы

13-сурет – Салор тайпасының таңбасы

14-сурет – Қарқын тайпасының таңбалары (Рашид Ад-дин және Кононов бойынша)

15-сурет – Баят тайпасының таңбасы

16-сурет – Аусар тайпасының таңбасы

17-сурет. –Қарүйлі тайпасының таңбасы

18-сурет – Шebни тайпасының таңбасы

19-сурет – Игдыр тайпасының таңбасы

20-сурет – Языр тайпасының таңбасы

21-сурет – Жауындыр тайпасының таңбасы
(Тарих-и Ал-и Селжук», «Хюнер-наме» бойынша)

22-сурет – Дөгер және бектілі тайпаларының таңбасы

23-сурет – «Ивэ» тайпасының таңбалары (Хюнер наме және М.Қашқари бойынша)

24-сурет.

- а) Қараүйлі мен Жәуміттер таңбасына, қазақта Шеркеш таңбасына ұқсайды
ә) Әбілғазы бойынша «Чибни», Тарих-и Ал-и Селджук және Хюнер-наме бойынша «Бегдили» таңбасына ұқсайды

25-сурет – Имур тайпасының таңбасы
(Әбілғазы баһадүр еңбегі бойынша)

26-сурет – Қынық тайпасының таңбасы (Ф тәрізді)

Ә.Сарайдың жоғарыда келтірілген еңбегінде оғыздың 24 тайпасының 12-сі (*қайы, баят, алқаүйлі, қараүйлі, иазыр, дөгер, додырға, япарлы, аусар, қызық, бекділі, қар-*

қын) Маңғыстауға IX ғасырларда келген ғұздарға, 12-сі Маңғыстауға XI ғасырда келген ішкі оғыздарға (*байындыр, бежене, жауындыр, шебни, салур, имур, алаүйінтілі,*

юрегир, егдір, бұғдыз, ийва, қынық) жататыны айтылған. Қолда бар материалдар бойынша байқағанымыздай, сыртқы оғыздардың 7 тайпасының, ішкі оғыздардың 8 тайпасының таңбалары Маңғыстаудан анықталып отыр. Сонң ішінде басқаларына қарағанда *байындыр, салур, шебни, аусар, қызық* тайпаларының таңбалары біршама жиі ұшырасады. Оғыздың *қайы* тайпасының таңбасы Маңғыстауда Сейсем

Ата пантионында, Бектемір Баба қорымында, Таңбалы сайда бар. *Баят* таңбасы Шопан Ата, Масат Ата, Қошқар Атада және Таңбалы сайда кездеседі. Жауындыр тайпасының таңбасына ұқсас белгілер бірнеше түрлі (27-31-суреттер)

Салор тайпасының таңбасы түрліше формада кездеседі (32-38-суреттер). Аусар тайпасының М.Қашқари және Рашид ад-Дин бойынша екі түрлі таңбасы да бар (39-40-суреттер).

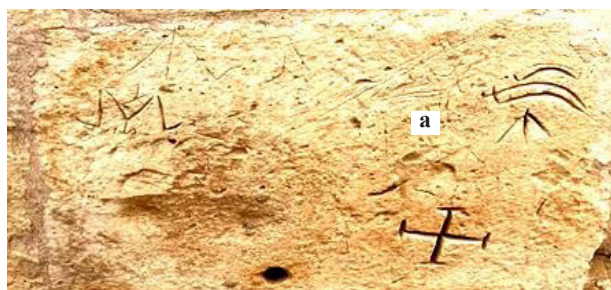
27-сурет – Шейх Ата қорымындағы құлпытас

28-сурет – Шейх Ата қорымындағы құлпытас

29-сурет – Қараман Ата қорымындағы құлпытас

30-сурет – а) Жауындыр таңбасына ұқсас белгі

31-сурет – Қосмола кесенесінің сыртындағы таңба

32-сурет – Жиделі қорымындағы салур таңбасы

33-сурет – Шейх Ата қорымындағы салур таңбасы

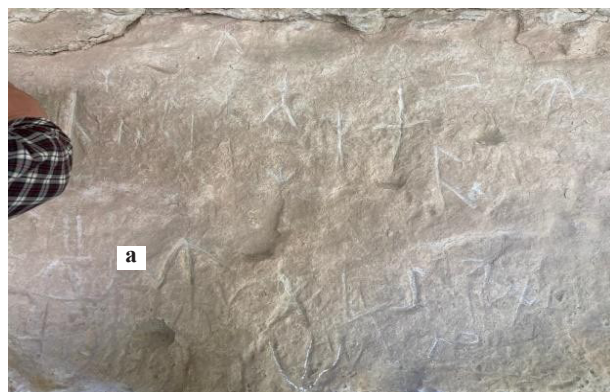
34-сурет – Таңбалы сайдағы таңбалар: а) салур таңба

35-сурет – Долы Апа қорымындағы салур таңбасы

36-сурет – Салур таңба

37-сурет – Таңбалы сайдағы таңбалар: а) салур таңбасы

Ежелгі таңбаларды ажырату барлық уақытта оңай емес. Сондықтан кейбір таңбаларды белгілі бір тайпаға меншіктеудің өзі терең зерттеуді қажет етеді. Немесе бір тайпаның бірнеше таңбасы, керісінше бірнеше тайпаға ортақ бірнеше таңба болуы мүмкін. Оғыз тайпаларының басым көпшілігінің таңбасы

Маңғыстаудан табылуы тарихи тұрғыдан заңды, оғыз тайпаларымен аталатын жер-су атаулары да бұған куәлік ете алады. Мысалы, *Емір, Аусары, Қарқын, Егдір, Шәудір, Жазғұрлы, Баянды, Бүгежелі, Қызық, Қайлы (Тұщықұдық), Бегілікайлы (Түпқараған), Бәйіті, Бозашы (боз әжі), Бесоқты (бозоқ тайпалары) т.б.*

38-сурет – Салур таңба

39-сурет – Аусар тайпасының таңбасы
(М.Қашқари бойынша)

40-сурет – Аусар тайпасының таңбасы
(Рашид ад-Дин бойынша)

Қорытынды, тұжырымдар

Қорыта айтқанда, Маңғыстау сакралды кеңістігінде рулық-тайпалық таңбалардың орны ерекше. Олардың меншіктілікті белгілеу, туыстық байланысты анықтау, мемлекеттің рәміздік таңбасы болу, киелі орынға келіп-кетуді білдіру, рудың аталық кәсібі туралы мағлұмат беру, қолөнер бұйымдарын, киелі ғимараттарды безендіру, ең соңында марқұмның

қайтыс болған жерін, қабірін анықтау сияқты қолданбалы қызметінен де өзге киелі ақпарат беру, бақытсыздықтан сақтау, тіл-көзден, дуадан қорғау, жаратылыс, дүниенің тылсым сырлары туралы танымға меңзейтін концептуалды астары бар екендігі белгілі болып отыр.

Алтай, Саян, Монғолия жерінен табылған ежелгі таңбалардың Маңғыстау таңбалы тастары мен көне құлпытастарынан көрініс беруі осы өлкедегі тайпалық таңбалардың тарихын өте арғы кезеңдерге апарды және түрлі кезеңдерде Маңғыстауды мекендеп кеткен тайпалардың тарихи іздерін танытады. Сонымен бірге Таулы Алтайдан, Саяннан, Монғолиядан табылған *қанатты ромбы, жылан, 3 тісті айыр, балық* тәрізді таңбалардың, Қырғызстандағы Жалтырақ тас таңбалар кешенінен табылған сыртқа қарай бағытталған төрт иректі күрделі таңбаның [Samashev, 2010] тағы бір нұсқасының Маңғыстаудан табылуы бұл өлкені мекендеген түркі тайпаларына ортақ киелі танымның бар екендігіне назар аудартады (41-42-43-45-46-суреттер)

41-сурет

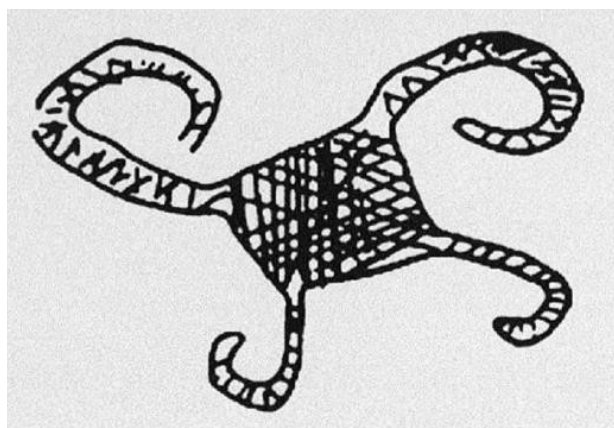
42-сурет

43-сурет

44-сурет

45-сурет – Талас өзінің жоғарғы ағысы.
Жалтырақ таш. Қырғызстан.
(Самашев З., Базылхан Н., Самашев С.
Көне түрік таңбалары, 2020. 104-сурет)

46-сурет – Жарылғас Ата кесенесіндегі
жұмбақ таңба

Көне түркілік таңбалар кез-келген жерге емес, неғұрлым адам аяғы жетпейтін терең сайлардың жарқабақтары, таулардың шырдары, діни-ғұрыптық кешендер тәрізді киелі орындарға таңбаланған. Соған қарағанда, егер таңбалар тау-тас, жарқабақтарға, діни кешендерге салынса, діни салттарды білдіреді, ал өзен аңғарларына, жайылымдарға, жануарларға, бұйымдарға басылған таңбалар меншілікті білдіреді деген пікір дұрыс болуы керек (Қыдырәлин, 2015: 9).

Жоғарыда атап өткеніміздей, Маңғыстаудағы рулық-тайпалық таңбалардың ғылыми назарға ілігіп, зерттеле бастағанына 2 ғасырға жуық уақыт болды. Осы уақытқа дейін тарихшы-этнографтардың, археологтардың, таңба-танушылардың, өлкетанушылардың көне таңбаларға қатысты еңбектерінің қай-қайсысы да Маңғыстау таңбаларына соқпай өтпейді. Дегенмен алдағы уақытта Маңғыстау мен Үстірттегі қабірустіне сызылған таңбалар мен

сай жарқабақтарына, жекеленген тастар мен жартастарға бәдізделген таңбалардың толық тізбесін жасап, олардың қайсысы қай руға не тайпаға тиісті екендігіне тарихи деректермен сипаттама беріп, сызбалардың стильдік ерекшеліктерін анықтап, бір негізді формалардың даму эволюциясына сипаттама берген, басқа да рулық таңбалармен салыстырған, ең соңында қандай да бір руға тән деп есептелген таңбаны сол рудың шежіре-тарихымен нақтылаған, таңбалардың семантикасына үңілген тарихи, лингвистикалық, фольклорлық, философиялық зерттеу қажет деп ойлаймыз.

Мақала ҚР БҒМ грантымен қаржыландырылатын «АР08856996 Маңғыстау аймағындағы сакралды мәтіндердің концептуалды кеңістігі (жыраулық мәтіндер, эпитафиялық жазба мәтіндері, петроглифтер)» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

- Отто Р. Священное. Об иррациональном в идее божественного и его соотношении с рациональным / Пер. с нем. яз. А. М. Руткевич. — СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2008. — С. 18.
- Eliade M. (2005) *The Myth of the Eternal Return: Cosmos and History*. Princeton: Princeton University Press, 2005. 232 p. (in English).
- Berkes F. *Sacred Ecology*. – New York: Routledge, 2008. – 336 p.
- Kong L. (1990). Geography and religion: Trends and prospects. *Progress in Human Geography*, 14(3), 355-371. Egorina A.V. Didaruly S. Manapova Zh. Sacred Geography Of East Kazakhstan *European Journal Of Natural History* 7 апр. 2019 г. P 35-39
- Лотман Ю. Семиосфера. Аударған Еркімбай Ұ. Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 640 б.
- Керейтов Р.Х. Этническая история ногайцев (к проблеме этногенетических связей ногайцев). – Ставрополь: Ставропольский полсервис школа, 1999. – 176 с.
- Қыдырәлі Д., Бабаяр Ғ. Түркі мәңгі тасы: Шивээт улаан таңбалы ескерткіші. Астана, 2015
- Osawa T., Pim J. E., Yatsenko S. A., Perrin O. T. (eds). *Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey*. London & Dover: Dunkling Books. 341–372
- Rogozhinsky A. E., Cheremisin D.V. The Tamga Signs of the Turkic Nomads in the Altai and Semirechye: Comparisons and Identifications. *Archaeology Ethnology and Anthropology of Eurasia* 2019. – 47(2):48-59
- Samashev Z., Bazytkhan N., Samashev S. (2010) *Ancient Turkic tamga-signs* Almaty, 2010. – 168 p
- Тюлюш А.Ч. История бытования тамговых знаков у тюрков Саяно-Алтая. // Вестник Томского государственного университета 2016 № 411. С 158-164
- Досанов Т.С. Тайна руники: Графический дизайн в эзотерической рунной концепции бога Тенгри, сокрытой в знаках рунического письма в родовых тамгах и в символах геометрического генеза. – Алматы, 2009. -296 б.
- Аристов, Н. А. Заметки об этническом составе тюркских племён и народностей и сведения об их численности / Н. А. Аристов // Живая старина. — 1896. — Год шестой, вып. III-IV. — С. 277-456.
- Самашев С.К. Вопросы изучения Функции Тамгообразных Знаков Средневековых Кочевников Казахстана // Поволжская Археология № 4 (34) 2020 –С. 66-80
- Ажигали С. Мемориальные камнерезные памятники кочевников Арало-Каспия как историко-этнографический источник // Интеграция археологических и этнографических исследований: Сб. науч. тр. / Под ред. А.Г. Селезнева, С.С. Тихонова, Н.А. Томилова. – Нальчик; Омск: Изд-во ОмГПУ, 2001. – С. 246-250.
- Рогожинский А.Е. «Мы, нижеприложившие истинные тамги...» (опыт идентификации родоплеменных знаков казахов Старшего жуза). // Роль кочевников в формировании культурного наследия Казахстана. Алматы: 2010. С. 101- 127.
- Khabizhanova G., Omarbekov T., Kartaeva T., Nogaybaeva M. Tamga as a source in the study of ethnohistorical interrelations of turkic tribes. *International multidisciplinary scientific conferences On Social Sciences and Arts Thursday 8 November 2018 by Libadmin2018* <https://sgemsocial.org/ssgemlib>
- Azhigali S.E. *Monuments of Mankystau and Ustyrt*. Almaty: Oner, 2014. -504 p Сарай Ә. Адай тарихы. Ақтау, 2021. – 475 б.
- Ибн-Фадлан *Zapiski o puteshestvie na Volgu* [Notes on a trip to the Volga] M-L., 1939.M-JI., 1939.
- Koshymova A.O. Oguzs In The Ethnic History Of Kazakh People. // *Peoples Of Eurasia: History, Culture And Interaction Problems Materials of the VII international scientific conference on April 5–6, 2017*
- Самашев С.К. Оғыз таңбалары Л.Н.Гумилев атындағы ЕНУ Хабаршысы № 4 (133) / 2020 – 101-117 бб Samashev S. K. (2010) *Kazakh Tamgas*. Pim, J.E., Yatsenko S.A. and Perrin O.T., Eds., *Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey*. – London, Dover: Dunkling Books, 2010. – P. 331-340

References

- Azhigali S. (2001) Memorial'nye kamnereznye pamjatniki kochevnikov Aralo-Kaspija kak istoriko-jetnograficheskij istochnik [Memorial stone-cut monuments of the nomads of the Aral-Caspian Sea as a historical and ethnographic source] *Integration of archaeological and ethnographic research: Sat. scientific. tr. Ed. A.G. Selezneva, S.S. Tikhonova, N.A. Tomilova. Nalchik; Omsk: Publishing house of OmGPU, 2001. S. 246-250. p (in Russian)*.
- Azhigali S.E (2014) *Monuments of Mankystau and Ustyrt*. Almaty: Oner. 504 p (in English, in Kazakh, in Russian).
- Aristov N. A. (1896) *Zametki ob etnicheskom sostave tyurkskih plemyon i narodnostey i svedeniya ob ih chislennosti* [Notes on the ethnic composition of the Turkic tribes and nationalities and information on their numbers]. *Zhivaja starina*. 1896. issue III-IV. S. 277 456 p. (In Russian)
- Berkes F. (2008) *Sacred Ecology*. – New York: Routledge, 2008. – 336 p. (in English).
- Dosanov T.S. (2009) *Tayna runiki: Graficheskij dizayn v ezotericheskoy runnoy kontseptsii boga Tengri, sokryitoy v znakah runicheskogo pisma v rodovyyih tamgah i v simbolah geometricheskogo geneza* [The secret of the rune: Graphic design in the esoteric rune concept of the god Tengri, hidden in the signs of runic writing in generic tamgas and in symbols of geometric genesis]. Almaty, 2009. 296 p. (In Russian)
- Egorina A.V. Didaruly S. Manapova Zh. (2019) *Sacred Geography Of East Kazakhstan* *European Journal Of Natural History* 7 апр. 2019 г. P 35-39 (in English).
- Eliade M. (2005) *The Myth of the Eternal Return: Cosmos and History*. Princeton: Princeton University Press, 2005. 232 p. (in English).
- Ibn Fadlan (1939) *Zapiski o puteshestvie na Volgu* [Notes on a trip to the Volga] M-L., 1939.M-JI., 1939.

- Kerejtov R.H. (1999) Etnicheskaya istoriya nogaytsev (k probleme etnogeneticheskikh svyazey nogaytsev). [Ethnic history of the Nogai (on the problem of ethnogenetic relations of the Nogai)]. Stavropol: Stavropol's service School, 1999. -- 176 p. (In Russian)
- Koshymova A.O. Oguzs (2017) In The Ethnic History Of Kazakh People. Peoples Of Eurasia: History, Culture And Interaction Problems Materials of the VII international scientific conference on April 5–6, 2017 (in English).
- Kong L. (1990). Geography and religion: Trends and prospects. *Progress in Human Geography*, 14(3), 355-371. (in English).
- Khabizhanova G., Omarbekov T., Kartaeva T., Nogaybaeva M. (2018) Tamga as a source in the study of ethnohistorical interrelations of turkic tribes. International multidisciplinary scientific conferences On Social Sciences and Arts Thursday 8 November 2018 by Libadmin 2018 <https://sgemsocial.org/ssgemlib> (in English).
- Kydyrәli D., Babajar F. (2015) Turki mangi tasy: Shivat ulaan tangbaiy eskertkishi [Turkic Eternal Stone: Shiveet Red Monument]. Astana, 2015 (in Kazakh)
- Lotman Yu. (2019) Semiosfera [Semiosphere]. Translated by Erkimbay U. Almaty: Public Fund «National Translation Bureau», 2019. – 640 p. (In Russian)
- Osawa T. (2010). In Pim, J. E., Yatsenko, S. A., Perrin, O. T. (eds). *Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey*. London & Dover: Dunkling Books. 341–372 (in English).
- Otto R. (2008) Svyaschennoe. Ob irratsionalnom v idee bozhestvennogo i ego sootnoshenii s ratsionalnyim [Sacred. On the irrational in the idea of the divine and its relationship with the rational] / Per. with him. lang. A.M. Rutkevich. – SPb.: Publishing house of St. Petersburg. University, 2008. -- P. 18. . (In Russian)
- Rogozhinsky A. E., Cheremisin D.V. (2019) The Tamga Signs of the Turkic Nomads in the Altai and Semirechye: Comparisons and Identifications. *Archaeology Ethnology and Anthropology of Eurasia* 2019. -47(2):48-59 (in English).
- Рогожинский А.Е. (2010) «Мы, nizheprilozhivshie istinnye tamgi...» (opyit identifikatsii rodoplemennyih znakov kazahov Starshego zhuzha). [“We, who have applied the true tamgas ...” (the experience of identifying the tribal signs of the Kazakhs of the Senior Zhuz)]. The role of nomads in the formation of the cultural heritage of Kazakhstan. Almaty: 2010. S. 101-127. (In Russian)
- Samashev Z., Bazylkhan N., Samashev S. (2010) Ancient Turkic tamga-signs Almaty, 2010. – 168 p (in English, in Kazakh, in Russian).
- Самашев С.К. (2020 а) Voprosyi izucheniya Funktsii Tamgoobraznyih Znakov Srednevekovyih Kochevnikov Kazahstana [Issues of Studying the Functions of Tamga-like Signs of the Medieval Nomads of Kazakhstan]. *Volga Region Archeology* № 4 (34) 2020 –S. 66-80 (In Russian)
- Самашев С.К. (2020 б) Oghyz tangbalary [Oguz tamgas]. L.N. Gumilyov Eurasian National University Bulletin № 4 (133) 2020 P 101-117 (in Kazakh)
- Samashev S. K. (2010) Kazakh Tamgas. Pim, J.E., Yatsenko S.A. and Perrin O.T., Eds., *Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey*. – London, Dover: Dunkling Books, 2010. – P. 331-340 (in English).
- Sarai A. (2021) Adai tarihy [History of Adai]. Aktau, 2021. – 475 p. (in Kazakh)
- Tjuljush A.Ch. (2016) Istoriya byitovaniya tamgovyih znakov u tyurkov Sayano-Altaya. [The history of the existence of tamga signs among the Turks of the Sayan-Altai]. *Bulletin of Tomsk State University* 2016 № 411. P 158-164 (In Russian)